

Анна Морозова

З історії Державного архіву Чернігівської області у 20–30-х рр. ХХ ст.

Цього року Державному архіву Чернігівської області виповнилося 85 років. Наявна джерельна база дає змогу відтворити історію створення та перші роки його діяльності й архівного будівництва на Чернігівщині в цілому.

Стан архівів у Чернігівській губернії у перші роки після встановлення радянської влади був катастрофічним. Значна частина архівних матеріалів загинула. Документи поліцейських установ та жандармерії були знищені. Майже повсюди загинули документи у повітах і волостях.

Початок архівному будівництву в УСРР поклато ухвалене 20 квітня 1920 р. "Тимчасове положення про архівну справу". Народний комісаріат освіти на його підставі ухвалив рішення про виділення зі складу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Головного архівного управління.

У 1921 р. архівну секцію ВУКОПМИСу було реорганізовано в Головне управління архівами при Наркомосвіті УСРР¹. Керуючись законодавчими актами уряду України та відповідними постановами місцевих органів влади, губернські архівні управління розгорнули роботу з обстеження та реєстрації архівів, концентрації та впорядкування архівних документів.

Проте, як засвідчив В. Дубровський, загальний стан архівної справи на Чернігівщині залишався незадовільним: "К моменту организации губарха архивный фонд Черниговщины находился в катастрофическом положении: не только не предпринималось каких-либо мер к его сохранению, но, напротив, все учреждения и лица безудержно ликвидировали архивы в сотни и тысячи пудов весом, заключающие в себе документы, восходящие к XVII в. Архивы гнили, горели, распродалались, выбрасывались из помещения в помещение или просто во двор и на улицу, продавались на базаре, ими топили печи, им находили множество различных варварских применений. Выделение из архивов полубелой бумаги для канцелярии считалась самым легким и невинным занятием, не требующим особых знаний и аккуратности.

Деятельность органов наробраза по охране архивного фонда характеризовалась полным неведением о том, какие у них имеются архивы, как и куда они исчезают. На съездах заведующих унаробразами всегда слышался стереотипный ответ: "В нашем уезде архивов нет, а какие были – все погибли. Никто их не учитывал". Даже самый вопрос об учете и охране архивов считался наивным, несвоевременным и смешным"².

В окремих випадках охоронці музеїв, аматори старовини відшукували і купували на ринках і в крамницях документи XVII – XVIII ст. Так, учений-філолог Вальтер Фохт протягом трьох років ледве не щодня відшукував на Ніжинському ринку архівні матеріали й скуповував їх на свої досить невеличкі кошти або випрошував у торговців. Таким чином він урятував архів Ніжинського грецького магістрату, що знаходиться зараз на зберіганні у Державному архіві Чернігівської області³.

4 березня 1922 р. було утворене Чернігівське губернське архівне управління, а у повітах запроваджені посади уповноважених губарху⁴. Перед губархом постали невідкладні завдання: зупинити знищення документальних матеріалів, провести облік усіх архівів губернії, з'ясувати їх кількість і

стан. Крім того, архівне управління мало займатися систематизацією документів, реєстрацією відомчих архівів, видачею довідок установам і приватним особам. Уся ця робота лежала на плечах невеличкого колективу архівних працівників.

У червні 1922 р. із закликом до громадськості сприяти діяльності губарху звернувся його перший завідувач Я. Жданович⁵: "На нас декретом 13 январа 1922 г. возложена чудовищная работа по организации губарха, в задачи коего входит не только приведение в известность и спасенне того, что осталось от архивов Черниговщины, не только приведение в порядок варварски изуродованных архивных памятников, коими топили печи, заворачивают селетки на базарах..., на нас возложено создание двух вполне оформленных научных учреждений – исторического архива и архива революции, могущих обслуживать интересы в одинаковой мере как государства, общества, так и науки.

Нет средств. Еще более обидно нам, нет людей, специальных работников.

Не снимая с себя ответственности за будущее Черниговского губарха и остатков архивов на Черниговщине, мы глубоко верим как в помощь советских учреждений, в сознательность граждан, понявших наконец, что архивный памятник является драгоценным достоянием его потомков, равно и в помощь молодежи, массаи стремящейся изучать архивную мудрость"⁶.

Протягом січня – березня 1923 р. губарх створив губернський історичний архів. Насамперед був визначений його штат: завідувач – 1, вчені архівісти – 2, сторож – 1, архівні реєстратори – 6 чоловік. Завідувачем був призначений молодий історик і педагог В. Дубровський⁷.

Протягом місяця до переданого архіву будинку колишнього Дворянського зібрання був перевезений архів колишніх місцевих установ Міністерства фінансів вагою 750 пудів 20 фунтів.

Протягом року в архіві було сконцентровано велику кількість документів періоду Жовтневої революції та громадянської війни, архівні матеріали Чернігівського губернського жандармського управління, міської управи, Селянського та Дворянського земельного банку, губернського земства, монастирів тощо⁸.

В обов'язковій постанові Чернігівського губвиконкому від 9 червня 1923 р. зазначалося, що "архіви поточною діловодства всіх діючих установ Чернігівщини знаходяться під контролем губарху, жодна установа не має права знищити якісь окремі книги, листування, цифрові матеріали"⁹.

Згідно з рішенням губвиконкому всі монастирські архіви мали бути перевезені до Чернігівського історичного архіву. Архіви церков, які залишались на зберіганні громад, мали бути упорядковані відповідно до інструкцій¹⁰.

У 1923 р. розпочалося комплектування бібліотеки історичного архіву. З цією метою завідувач архіву В. Дубровський звернувся до редакцій місцевих газет з проханням безкоштовно надавати архіву примірники усіх видань.

У жовтні 1922 р. при архіві під керівництвом В. Дубровського був створений історико-архівний гурток зі студентів Чернігівського інституту народної освіти для підготовки майбутніх архівістів. У лютому 1923 року губарх виділив йому окреме приміщення з опаленням та освітленням, в якому студенти тричі на тиждень займалися розбиранням, читанням та описуванням документів¹¹. За півроку свого існування гурток упорядкував таку кількість справ, яку, за словами Я. Ждановича, самотужки архівісти не впорядкували б за 2 роки. Але особливе значення діяльності гуртка полягало в тому, що завдяки цій роботі було підготовлено 16 молодих архівістів-практиків¹². У березні 1923 р. Рада Центрального архівного управління відзначила роботу Чернігівського губарху в складних матеріальних умовах і відзначила його серед інших губархів¹³, а I Всеукраїнська нарада працівників губархів і

центральної історичних архівів, що відбулася 6-9 грудня 1924 року у Харкові, визнала роботу чернігівських архівістів з реєстрації, охорони архівів, організації історико-архівного гуртка студентів зразковою для інших губархів¹⁴.

Самовіддана праця архівістів давала позитивні результати. До кінця 1924 року губарх взяв на облік у губернії 1824 архівів¹⁵.

У чотирьох округах (Ніжинській, Новгород-Сіверській, Конотопській і Сновській) діяли окружні інспектури губарху. Крім того, у Ніжинському та Сновському округах діяли окружні інспектори губарху. У губернії нагоді нараховувалося 29 архівних працівників, з них у губарху працювало 8, у губернському історичному архіві – 10.

Тим часом відбулася реорганізація архівних органів. 26 лютого 1923 року губернське архівне управління було реорганізоване в губернський відділ Укрцентрархіву¹⁶.

У зв'язку з адміністративно-територіальною реформою та ліквідацією губерній Чернігівський губернський архівний відділ у середині 1925 року був реорганізований в окружне архівне управління¹⁷. Окращ продовжував здійснювати облік, концентрацію та упорядкування архівних матеріалів.

На підставі рішень I Всеукраїнського з'їзду архівних працівників 1 жовтня 1926 року на базі губернського історичного архіву був створений Чернігівський крайовий історичний архів, якому було передано 316 архівних фондів, які розміщувались у будинках: колишнього Дворянського зібрання, полкової канцелярії (будинок Мазепи), архіву колишнього окружного суду, архіву духовної консисторії в Слеському монастирі¹⁸.

Вже на початку свого існування крайовий архів зайнявся використанням документів. Так, у листопаді 1927 р. було організовано 2 виставки документів, які відвідало понад 4 тис. чоловік¹⁹.

На початку березня 1927 р. при архіві був організований історико-архівний семінар під керівництвом П. Федоренка²⁰. До складу семінару спочатку увійшли лише архівні працівники, згодом до них приєдналися музейні працівники та учителі. Протягом 9 березня – 19 червня 1927 р. було проведено 17 засідань, на яких вивчалась історія України XVII–XVIII століть, проводилися практичні заняття з документами²¹.

У 1928 р. архів виконав 179 запитів, у читальному залі працювали 34 дослідники (406 відвідувань), для користування було видано 1 тис. справ, 407 книжок²².

1 березня 1932 року на базі крайового історичного архіву і місцевої архівної управи був утворений Чернігівський обласний державний історичний архів. За штатним розкладом у ньому передбачалось 19 посад²³. Створені були також історичні архіви в Ніжині, Конотопі, Глухові, Ромнах і Прилуках.

Ще з серпня 1930 р., у зв'язку з ліквідацією округів і переходом на районну систему управління, на Чернігівщині почали створюватися районні та міські архіви. На 1 травня 1933 р. в області діяли вже 13 районних архівів, які приступили до концентрації документальних матеріалів райвиконкомів і сільрад²⁴.

До 1932 р. Чернігівський обласний історичний архів був майже повністю (на 90%) упорядкований. Та за згодою ЦАУ УРСР наприкінці 1932 – на початку 1933 р. архів був виселений одночасно з двох приміщень. Натомість він отримав будівлі двох церков. Архівісти були вимушені перевозити матеріали до непристосованих приміщень. Архів не мав коштів ні на їх обладнання, ні на перевезення матеріалів. Траплялися випадки, коли "за одну ніч, незважаючи на замки і печатки, матеріал исчезав цілими возами"²⁵. За цих обставин фонди опинились у хаотичному стані, значна кількість документів була втрачена.

Незважаючи на усі негаразди, чернігівські архівісти наполегливо впорядковували архівні матері-

али. Протягом 1933 року архіви області організували 26 виставок документів, опублікували в газетах і журналах 72 статті, провели 72 екскурсії в архівосховищах, прочитали 78 лекцій за документами архівів²⁶.

Утвердження тоталітарного режиму в СРСР зумовило посилення карально-репресивної системи держави. Не минула вона й архівних установ.

Поштовхом для широкого розгортання наступу на історичну науку був надрукований у 1931 р. відомий лист Й. Сталіна до редакції журналу "Пролетарська революція", що поставив перед "істориками-марксистами" завдання "піднести питання історії більшовизму на належну височінь, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски"²⁷.

Посилення тиску партійної ідеології на архівістику виявилось у нищівній критиці науковців-архівістів, звільненні з роботи досвідчених фахівців і заміні їх членами партії, арештах. У середині 1930-х рр. більшість кваліфікованих архівістів Чернігівщини була репресована, а стан архівної справи в області був визнаний незадовільним²⁸.

У грудні 1938 р. відбулась передача архівів у відання НКВС, у зв'язку з чим 26 серпня 1940 р. Чернігівський обласний історичний архів був перейменований в Обласний державний архів УНКВС у Чернігівській області²⁹.

Підпорядкування органам НКВС вкрай негативно позначилось на роботі архівів. Фонди були практично закриті для використання, більшість їх засекречена. Різко зменшилась кількість науковців, які працювали в читальному залі.

Та незважаючи на труднощі, архівісти робили важливу справу – зберігали документальні скарби нашого народу. Напередодні Великої Вітчизняної війни Чернігівський обласний архів за складом і змістом документів був одним з найкращих в Україні: у сховищах обласного архіву та його філіалів у Ніжині й Прилуках було зосереджено 4982 фонди, 2 565 018 од. зб.³⁰

¹ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. – К., 1973. – С. 145–146.

² ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 351–353.

³ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 83. – Арк. 97–101.

⁴ Там само. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 13–14.

⁵ Про нього див.: Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 342; Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 107; Українські архівісти (XIX – XX ст.). Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 230; Українські архівісти. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 139 тощо.

⁶ Красное знамя (Чернігів). – 1922. – № 138. – 22 червня.

⁷ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 109. Докладніше про В. Дубровського див.: *Астаф'єв О.* Світ як стан духу // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 37; *Дубровський В.* Уривки із споминів // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6; *Дубровський В.* Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / Підг. до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1; *Курас Г.* "Хочу відчувати себе вільним" (до 110-річчя від дня народження Василя Дубровського) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 136; *Курас Г., Демченко Т.* З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4. – С. 85; Українські архівісти. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 126.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 11–16.

⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 13.

¹⁰ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 16.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 7 зв.

¹² Там само. – Арк. 78.

¹³ Там само. – Спр. 16. – Арк. 56.

¹⁴ Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 57–68.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 41.

¹⁶ Там само. – Спр. 16. – Арк. 17.

¹⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

¹⁸ Там само. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 29–33, 40.

¹⁹ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 5.

²⁰ Про нього див.: *Коваленко О.Б.* Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи": Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1996. – Ч. 1 а. – С. 199; Павло Костянтинович Федоренко (біобібліографічний покажчик). – Чернігів, 2003 (Серія "Історики та краєзнавці Чернігівщини"); *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Три справи і одне життя (П.К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20–30 роки). – К., 1991. – С. 228–233; Українські архівісти (XIX – XX ст.). Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 636.

²¹ ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.

²² Там само. – Спр. 37. – Арк. 77–77 зв.

²³ Там само. – Оп. 2-Л. – Спр. 1. – Арк. 23–23 зв.

²⁴ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 282.

²⁵ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 6–13.

²⁶ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 108–111.

²⁷ *Сталін Й.В.* Твори. – К., 1951. – Т. 11. – С. 85–103.

²⁸ ДАЧО. – Ф. Р-647. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 19 зв.–20; Ф. Р-651. Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 7–10.

²⁹ Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 2-Л. – Спр. 40. – Арк. 49.

³⁰ Там само. – Ф. Р-647. – Оп. 5. – Спр. 75. – Арк. 72.